

HADİS İLMİNDE CERH-TA'DİL MERTEBELERİ

Recep Emin GÜL*

ÖZ

Hadis râvîlerinin güvenilirlik durumlarını incelemesi nedeniyle cerh-ta'dîl hadis ilimleri arasında önemli bir yere sahiptir. Başlangıçta sistematik olmayan cerh-ta'dîl mertebeler ile birlikte farklı bir boyut kazanmıştır. Cerh-ta'dîl mertebelerinden ilk kez bahseden ve bunları sistemli olarak veren isim İbn Ebî Hâtim olmuştur. Bu çalışmada önce cerh ve ta'dîl'in mahiyeti ile cerh ve ta'dîl hükmüne götüren sebepler ana hatlarıyla açıklanmıştır. Sonra İbn Ebî Hâtim, Zehebî, Irâkî, İbn Hacer ve Sehâvî olmak üzere beş isim üzerinden cerh ve ta'dîl lafızları ve mertebeleri incelenmiştir. Adı geçen âlimlerin aynı cerh-ta'dîl lafızlarını farklı mertebelerde kullanması nedeniyle zihinlerde oluşan karışıklığı gidermek amacıyla bu mertebeler mukayeseli olarak bir tablo ile gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cerh, Ta'dîl, Cerh-Ta'dîl İlmî, Cerh-Ta'dîl Lafızları.

ABSTRACT

Phases of Cerh-Tadil in Science of Hadith

Cerh-tadil has an important place among science of Hadith due to it is investigate reliability of hadith narrators. Initially nonsystematic cerh-tadil gained a new dimension with phases. The first scholar who mentioned about cerh-tadil's phases and gave them systematically is Ibn Abi Hatim. In this study, at first it was described the outlines the meaning of cerh and ta'dîl and reasons that leading to the judgment of cerh and tadil. Then, it were investigated cerh and tadil's wordings and phases through the agency of these five names Ibn Abi Hatim, Zebebi, Iraqi, İbn Hajar and Sahavi. Because of mentioned scholars has used the same cerh-tadil's wordings in different phases in order to resolve the confusion that occurs in the mind these phases are shown in comparison with a table.

Keywords: Cerh, Tadil, Cerh-Tadil Science, Cerh-Tadil Words.

* Arş. Gör., YYÜ İlahiyat Fakültesi (emingul08@gmail.com)

Giriş

Hadis râvîleri, ilk kuşaktan itibaren, hadisin ve sünnetin daha sonraki nesillere en doğru biçimde aktarılması için büyük gayret sarf etmişlerdir. Fakat zamanla hadis rivayetinin ve uydurma rivayetlerin artması ile râvîlerin durumlarını inceleme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Sahâbe döneminde temeli atılan¹ ve cerh-ta'dîl olarak adlandırılan bu uygulamalar hicrî ikinci asrın sonlarına doğru daha da gelişerek ilim olma yoluna girmiştir.² Cerh-ta'dîl ilmi ancak hicri üçüncü asrın başlarında sistematik hale gelebilmiş ve İbn Ebî Hâtîm'in (ö. 327/938) *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl* isimli kitabıyla müstakil eserler verilmeye başlanmıştır.

İbn Ebî Hâtîm'den önce Şûbe b. Haccâc (ö.160/776)³, Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 189/813)⁴ ve Abdurrahmân b. Mehdî (ö.198/813)⁵ gibi âlimler tarafından râvî değerlendirmelerinde kullanılan lafızlar, İbn Ebî Hâtîm ile birlikte mertebe düzeyine ulaşmıştır. Zehebî (ö.748/1348), Irâkî (ö.806/1404), İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Sehavî (ö. 902/1497) gibi âlimlerin yaptıkları katkılarla mertebeler daha da gelişmiştir. Çoğu zaman lafız açıklamalarında 'Zehebî'ye göre cerhin ikinci, Sehavî'ye göre cerhin dördüncü mertebesinde' tarzındaki ifadeler zihinlerde bir karışıklığa sebep olmaktadır. Bu karışıklığı gidermek amacıyla cerh-ta'dîl mertebelerinin araştırılması ve bu mertebelere ait mukayeseli bir tablonun oluşturulması gerekmektedir.

Cerh-ta'dîl mertebelerini incelemeye başlamadan önce cerh ve ta'dîlin hadis ilmindeki konumunu özetle hatırlatmakta yarar görünmektedir. Çünkü münekkît alimler mertebeleri oluştururken, cerh-ta'dîl faaliyetinde kullanılan lafızlardan faydalanmışlardır.

Cerh-Ta'dîl

Cerh; râvîde bulunan fisk ve yalancılık gibi ya da rivayetinde bulunan güvenilir râvîlerin rivayetlerine muhalefet etmesi gibi bir kusurdan dolayı hem râvînin hem de rivayetinin reddedilmesi anlamına gelmektedir.⁶ Bu bir bakıma râvînin veya rivayetinin taşıdığı kusurdan dolayı rivayet ettiği hadisin

1 Sahâbe döneminde tenkit örnekleri için bakınız; M. Said Hatipoğlu, "Hazreti Aişe'nin Hadis Tenkitçiliği", *A.Ü.İ.F.D.*, no: 117, s. 59-74

2 İlk iki asır cerh-ta'dîl faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Halil İbrahim Turhan, "Cerh-Ta'dîl İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 2014

3 Geniş bilgi için bkz.: Turhan, *a.g.e.*, s. 211

4 Geniş bilgi için bkz.: Turhan, *a.g.e.*, s. 402

5 Geniş bilgi için bkz.: Turhan, *a.g.e.*, s. 475

6 M. Emin Aşıkutlu, 'Cerh ve Ta'dîl', *DİA*, 7. Cilt, s. 394

doğruluğuna şahitliğinin kabul edilmemesi anlamına gelir.⁷ Ta'dil ise; râvînin, rivayetinin kabulünü gerektiren sıfatlarla nitelenmesi, kişilik ve hafıza özellikleri açısından hadis rivayetine ehil olduğunun ifade edilmesidir.⁸ Burada da cerhin aksine râvîde veya rivayetinde bir kusur olmadığından dolayı rivayet ettiği hadisin doğruluğuna şehadeti kabul edilmektedir.

Cerh faaliyetinde, âlimler râvîleri incelerken kişilik ve hafıza durumlarına bakmışlardır. Kişilik ile ilgili problemler adalet; hafıza ile ilgili problemler ise zabt başlığı altında incelenmiştir. Adalet ile ilgili kusurlar yalancılık, yalancılıkla itham, fîsk, bid'at ve cehalet olmak üzere beşe ayrılmaktadır.⁹

Yalancılık, râvînin Hz. Peygamber adına hadis uydurmuş olmasıdır. Re-sûlullah'a bilerek yalan isnâd eden râvîler, kezzâb, vadda', ekzebu'n-nâs, ruknu'l-kizb, ileyhi'l-müntehâ fi'l-kizb gibi en ağır cerh lafızlarıyla cerh edilirler. Hadisleri ise mevzu', muhtelak veya masnu' olur.¹⁰ *Yalancılıkla itham*, râvînin hadis rivayetinde değil de günlük hayatında yalan söylemiş olmasıdır. Böyle bir râvînin hadis rivayetinde de yalan söyleyebileceği göz önünde bulundurulurken rivayetleri reddedilmiştir. Râvî, müttehemün bi'l-kizb, metrûk, metrûku'l-hadîs, muttefekun alâ terkîh gibi lafızlarla cerh edilirken rivayetleri de metrûk veya matrûh adını alır.¹¹ İslam'ın emir ve yasaklarına uyma konusunda titiz davranmayan, büyük günah işleyen ve küçük günahlarda da ısrarcı olan râvîye *fâsık* denir. Fâsık olan râvî leyyinu'l-hadîs gibi lafızlarla cerh edilirken, rivayeti de metrûk sayılmıştır.¹² Râvînin bid'at ehlinden olması da cerh edilmesine sebep olmuş ve rivayetlerine ihtiyatla yaklaşılmıştır. Bid'at propagandacısı olmayan râvîlerin rivayetleri kabul edilirken, bid'at propagandacısı olan ve bid'atını savunan râvînin rivayeti ise reddedilmiştir.¹³ *Cehalet* ise, râvînin şahıs veya hadis rivayetine ehliyeti bakımından durumunun bilinmemesidir. Böyle bir râvî mechul adını alırken, rivayeti de mübhem olur.¹⁴

7 Mücteba Uğur, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, s. 44

8 Aşıkutlu, 'Cerh ve Ta'dil', s. 394

9 İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-Nazar fi Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker fi Mustalahı Ehlî'l-Eser*, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, Matbaatu Sefir, Riyâd, 2001; s. 87

10 Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed Mehdi Ebû Bekr, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, Medine, tarihsiz, s. 117

11 Aşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, İFAV, İstanbul, 1997, s. 116

12 Geniş bilgi için bkz.: Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 116

13 İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi Tertîbi İbn Balabân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, I, s. 160

14 Aşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, s. 125

Zabt ile ilgili kusurlar çok yanılma, gaflet, vehm, sika râvîye muhalefet ve hafıza bozukluğu olmak üzere beş kısma ayrılmaktadır.¹⁵ Rivayetlerinde sürekli hata yapan kişilerin rivayetleri reddedilmiştir. Böyle bir râvînin rivayet ettiği hadise münker denir.¹⁶ Râvînin zabt vasfını bozan unsurlardan birisi de gaflet yani dikkatsizliktir. Râvînin dikkat etmesi gereken yerlerde dikkat etmeyip gaflete kapılarak hataya düşmesi, rivayetinin reddini gerektirir. Bazı âlimler gaflet gösteren âlimlerin hüküm ile ilgili rivayetlerinin reddedileceğini; ancak terğîb ve terhîb, zühd ve âdâb ile ilgili rivayetlerinin kabul edilebileceğini belirtmişlerdir.¹⁷ *Vehm*, râvînin rivayet kurallarını bilmemesi ve hadisi doğru olduğunu zannederek yanlış bir şekilde rivayet etmesidir. Daha geniş anlamıyla vehm, râvînin mürsel veya munkatı' olan bir hadisi mevsûl, mevsûl olan hadisi mürsel, merfu' hadisi mevkûf rivayet etmek gibi isnatta veya bir hadisi başka bir hadisle karıştırmak gibi metinde yanılmasıdır.¹⁸ Böyle bir hadise muallel denir. Rivayetlerinde vehm olduğu tespit edilen râvînin hadisleri tek başına delil olarak kullanılmaz. Rivayetlerinde çokça vehm bulunan râvînin rivayetleri ise terk edilir.¹⁹ Zayıf bir râvînin sika râvîlere veya sika bir râvînin kendisinden daha sika bir râvînin rivayetlerine aykırı rivayet etmesi *sika râvîye muhalefet* olarak adlandırılmıştır.²⁰ Râvînin sika râvîlere muhalefet ettiği hadis kabul edilmez. Zabt kusurlarından sonuncusu ise hafıza bozukluğudur. *Hafıza bozukluğu*, sika olarak bilinen bir râvînin çeşitli sebeplerle akıl ve hafızasında meydana gelen eksiklikler nedeniyle rivayetlerinde çokça hata yapmasıdır. Eğer hafıza bozukluğu râvîde sürekli olarak bulunuyorsa rivayetlerinin hepsi terk edilir. Ancak hastalık, yaşlılık, körlük, kitaplarının kaybolması gibi sonradan ortaya çıkan bir kusur varsa râvînin hastalıktan önceki rivayetleri kabul edilir; hastalıktan sonraki rivayetleri ise reddedilir.²¹

Râvîlerin kişiliklerinin ve hafıza durumlarının iyi olması ve bunların takdir edilmesi ta'dîl faaliyeti altında yürütülmüştür. Râvîlerin rivayetlerinin kabul edilmesi için adalet ve zabt vasıflarını taşımaları gerekmektedir.

Adalet; Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınmak, kişiliğe zarar verici söz ve davranışları terk etmektir. Âlimler adalet vasfının tam olabilmesi

15 İbn Hacer, *Nüzbetü'n-Nazar*, s. 85

16 İbn Hacer, *Nüzbetü'n-Nazar*, s. 86

17 İbn Receb, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Bağdadi el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizi*, Daru'l-Maslah li't-Tab'at ve'n-Nüsr, tarihsiz, I., s. 126

18 Aşıkcutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, s. 134

19 Râmehurmuzî, Hasan b. Abdîrahmân, *el-Muhaddisu'l-Fâsil Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983, s. 406

20 Talat Koçyigit, *Hadis Istılabları*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara, 1980, s. 264

21 İbnü's-Salâh, Ebü Ömer Osman b. Abdîrahmân eş-Şehrîzürî, *Mukaddimetü İbn Salâh fi Ulûmi'l-Hadîs*, Mektebetü'l-Fârâbi, Beyrut, 1984, s. 195

için bazı unsurları şart koşmuşlardır. Bunlar; İslam, bulûğ, akıl, takva sahibi olmak ve mürûettir.²² İslam âlimleri fâsiğın haberinin araştırılmasını emreden ayete²³ kıyasla ve şahidin âdil ve muteber kimseler olmasını emreden ayetlere²⁴ bakarak Müslüman olmayan kimsenin haberini de reddetmede ittifak etmişlerdir. Çünkü gayri müslim olan kişinin İslam'a karşı nefret ve düşmanlık beslemesi büyük olasılıktır ve böyle bir kişinin naklettiği haber de doğal olarak kabul edilemez. Nitekim Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014) de bu konuda; "Adaletin aslı, râvînin Müslüman olmasıdır" demiştir.²⁵ Hadis âlimlerine göre kişinin hadis rivayeti esnasında bulûğa ermiş olması şarttır. Çocukluğun vermiş olduğu fitrî eksikliklerden dolayı çocuğun haberi reddedilmiştir. Ancak dikkat edilmesi gereken bir husus, hadis alma eyleminin değil hadis rivayet etme eyleminin bulûğdan önce olması halinde rivayetin merdûd olacaktır.²⁶ Akıl şartı hem hadisin alındığı hem de rivayet edildiği esnada aranmıştır. Delinin veya akli dengesi yerinde olmayan bir kimsenin rivayeti kabul edilmemiştir.²⁷ *Takva*, Allah'ın emirlerine tam bir teslimiyet ile uymak, büyük ve küçük günahlardan sakınmak, hak yoldan ayrılmamak, şüpheli işlerden dahi sakınmak anlamlarına gelir.²⁸ Allah'ın emirlerine uyan, büyük günah işlemeyip, küçük günahlardan hatta şüpheli durumlardan dahi kaçınan birisinin getirdiği haberler hadis âlimleri tarafından kabul edilmiştir. *Mürûet*, râvînin toplumunun ve zamanının gerektirdiği genel ahlaka ve dinin hoş karşıladığı geleneklere uyma ve saygı göstermesi olarak ifade edilebilir.²⁹ Mürûet kavramına aykırı olan bazı davranışlar, rivayet karşılığında ücret almak, aşırı derecede şakacı olmak, gevezelik, müzik dinlemek, satranç oynamak, kibir, falcılık, sultanın emrinde çalışmak, güvercin ve horozlarla oynamak, utanmazlık, çocuksu davranışlarda bulunmak, kılık kıyafetine dikkat etmemek, temiz olmamak gibi davranışlardır.³⁰

Zabt, râvînin duyduğu bir hadisi istediği zaman hatırlayıp hatasız bir

22 Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, s. 84

23 El-Hucûrât 49/6

24 el-Bakara 2/282; et-Talâk 65/2

25 Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadis*, thk.: Seyyid Hüseyin, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1977, s. 53

26 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 54; Geniş bilgi için bkz.: Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s. 181

27 Aşikkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, s. 86

28 Aşikkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, s. 87

29 Mustafa Çağrıçı, 'Mürüvvet', *DİA*, 32. Cilt, s. 62

30 İbn Ebî Hâtim, Ebu Muhammed Abdurrahman, Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dil, Dâru İh-yâi't-Türâsi'l-Azli, Beyrut, 1952, II., s. 29; Mürûet hakkında ayrıca bkz.: Ömer Özpınar, 'Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak Bir Kavram: Mürûet', *S.Ü.İ.F.D.*, 32. Sayı 2011, s. 107-142;

şekilde rivayet edebilecek halde ezberlemesi ve muhafaza etmesidir.³¹ Diğer bir deyişle râvînin, hıfzından rivayet ediyorsa naklettiklerini ezberlemiş olması, kitabından rivayet ediyorsa kitabını her türlü değişiklikten koruması, mânen rivayet ediyorsa lafızların manaya delaletini iyi bilmesi ve dikkatli olmasıdır.³² Bir râvînin zâbit olup olmadığı rivayetlerinin güvenilir râvîlerin rivayetleriyle karşılaştırılmasıyla bilinebilir. Eğer rivayetlerinin çoğu güvenilir râvîlerin rivayetlerine muhâlif ise bu râvî zâbit sayılmaz ve rivayet ettiği hadisler kabul edilmez.³³ Zâbit bir râvîde, değişikliklere karşı uyanıklık, ezber kuvveti, kitabın korunması, mânen rivayette lafızların manaya delaletini bilmek gibi unsurların bulunması gerekmektedir. Bu özellikler râvînin zabt vasfını tamamlayıcı niteliktedir.³⁴

Cerh-Ta'dîl Mertebeleri

Giriş bölümünde belirtildiği üzere çalışmada İbn Ebî Hâtim, Zehebî, Irâkî, İbn Hacer ve Sehavî olmak üzere beş âlimin cerh-ta'dîl mertebeleri incelenecektir. Bu nedenle bu âlimlerin mertebelerde kullandıkları lafızları zikretmek faydalı olacaktır. Ayrıca âlimler, cerh-ta'dîl için kullanılan lafızlar neticesinde râvîlerin rivayetlerini kabul edilme bakımından üçe ayırmışlardır. Bunlar ihticâc, i'tibâr ve red'dir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde verilen hükümlerin daha iyi anlaşılması açısından bu terimlerin tanımlanması faydalı olacaktır. *İhticâc*; râvînin rivayetinin hükmî konularda delil olabilmesidir.³⁵ *İ'tibâr*; râvînin rivayetinin tek başına delil olamayacağı ve başka senedinin olup olmadığının araştırılması gerektiğini ifade eder.³⁶ *Red* ise râvînin rivayetinin hiçbir suretle kabul edilemeyeceği anlamına gelmektedir.³⁷

İbn Ebî Hâtim

a. Cerh Mertebeleri

1. Mertebe: Leyyinu'l-hadîs لين الحديث (hadisi yumuşaktır, yazılabilir). Hakkında bu lafız kullanılan râvînin hadisi i'tibâr için yazılır.

2. Mertebe: Leyse bi kavîyy ليس بقوى (hadis rivayetinde kuvvetli değildir). Bu lafızla nitelenen râvînin hadisi de ilkinden daha düşük mertebede olmakla beraber i'tibâr için yazılır.

3. Mertebe: Daifu'l-hadîs ضعيف الحديث (hadisi zayıftır). Hakkında bu lafız kullanılan râvînin hadisi i'tibâr için yazılır ancak ikinci mertebeden daha düşük bir seviyededir.

31 Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 466

32 Irâkî, *et-Takvîd ve'l-İzâh*, Dâru'l-Hadîs, Beyrut, 1984, I., s. 293

33 İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 50

34 Geniş bilgi için bkz.: Aşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, s. 100

35 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 20

36 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 91

37 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, s. 57

4. Meritebe: Metrûku'l-hadîs متروك الحديث (hadisi terkedilmiştir), zâhibu'l-hadîs ذاهب الحديث (hadisi sakıttır), kezzâb كذاب (yalancıdır). Bu lafızların kullanıldığı râvîlerin hadisleri yazılmaz, terkedilir.³⁸

b. Ta'dîl Mertebeleri

1. Meritebe: Sikatün ثقة (güvenilir), mütkınun sebtün متقن ثبت (sağlam ve güvenilir). Hakkında bu lafızlar kullanılan kişinin hadisi delil olarak alınır.

2. Meritebe: Sadûk صدوق (doğru sözlüdür), mahalluhu's-sıdk محله الصدق (yeri doğru sözlülerin arasındır, doğru sözlü denebilir), lâ be'se bih لا بأس به (rivayetinde bir şakınca yoktur). Bu lafızlarla vasıflandırılan râvîlerin hadisleri yazılır ve nazar-ı itibâre alınır.

3. Meritebe: Şeyhun شيخ (hocadır). Hakkında bu lafız kullanılan râvînin hadisi de yazılır ve nazar-ı itibâre alınır. Ancak mertebesi ikinciden daha düşüktür.

4. Meritebe: Salihu'l-hadis صالح الحديث (hadisi doğrudur). Bu lafızla vasıflandırılan râvînin hadisleri itibâr için yazılır.³⁹

Zehebî

a. Cerh Mertebeleri

1. Meritebe: Deccâl دجال (büyük yalancıdır), kezzâb كذاب (yalancının biridir), veddâ' وضاع (uydurmacıdır), yedau'l-hadîs يضع الحديث (hadis uydurur).

2. Meritebe: Müttehemün bi'l-kizb متهم بالكذب (yalancılıkla itham edilmiştir), muttefekun alâ terkîh متفق على تركه (ittifakla terkedilmiştir).

3. Meritebe: Metrûk متروك (hadisi terkedilir), leyse bi sika ليس بثقة (güvenilir değildir), seketû anh سكتوا عنه (hakkında bir şey söylemediler), fihi nazar فيه نظر (durumu şüphelidir), zahibu'l-hadîs ذاهب الحديث (hadisi reddedilmiştir), hâlik هالك (sakıttır??), sâkit ساقط (sakıttır).

4. Meritebe: Vâhin bi merra واه بمرّة (büsbütün zayıf), leyse bi şey' ليس بشيء (bir şey değildir), daîf cidden ضعيف جدا (çok zayıf), daafûh ضعفوه (zayıf olduğunu söylediler), daîfun vâhin واه ضعيف (çok zayıf) ve münkerü'l-hadîs منكر الحديث (makbul olmayan hadis rivayet eder).

38 İbn Ebi Hâtim, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, I, s. 10; Ayrıca bkz.: Yusuf Ziya Keskin, 'İbn Ebi Hâtim ve el-Cerh ve't-Ta'dîl'indeki Metodu', H.Ü.İ.F.D., 2001, 7. Cilt, Sayı 1, s. 5-29

39 İbn Ebi Hâtim, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, I, s. 10

5. Mertebe: Yudaafu يضعف (zayıf olduğu söylenir), fi hadîsihî da'fun في حديثه (hadisinde az zayıflık vardır), fihi da'fun فيه ضعف (kendisinde az zayıflık vardır), kad duife قد ضعف (zayıf olduğu söylenmiştir), leyse bi'l-kaviyy ليس بالقوي (kuvvetli değildir), leyse bi hucce ليس بحجة (hadisi delil değildir), leyse bi zâke ليس بذاك (o aradığın gibi kuvvetli değildir), yu'raf و يعرف (o aradığın gibi kuvvetli değildir), ma'rûf ve münker ma'ru'f (ma'rûf ve münker hadis rivayet eder), fihi makâl فيه مقال (hakkında tenkit vardır), tüküllime fih في تكلم فيه (tenkit edilmiştir), leyyinün لين (gevşektir), seyyü'l-hıfz سيء الحفظ (hafızası iyi değildir), la yuhteccu bih لا يحتج به (hadisi delil olmaz), sadûkun lakinnehü gayra hucce صدوق لكنه غير حجة (sadûktur fakat hadisi delil değildir).

Bu mertebelerin ilk üçü red, son ikisi ise i'tibâr için kullanılmıştır.⁴⁰

b. Ta'dîl Mertebeleri

1. Mertebe: Sebtün Huccetün ثبت حجة (sağlamdır, hadisi delildir), sebtün hâfızun ثبت حافظ (sağlamdır, hadis hafızıdır), sikatün mutkinun ثقة متقن (güvenilir ve sağlamdır) ve sikatün sikatün ثقة ثقة (çok güvenilirdir).

2. Mertebe: Hakkında sikatün ثقة (güvenilir) lafzı kullanılanlar.

3. Mertebe: Sadûk صدوق (doğru sözlüdür), lâ be'se bih لا بأس به ve leyse bihi be's ليس به بأس (hadisinde bir sakınca yoktur).

4. Mertebe: Ceyyidu'l-hadîs جيد الحديث (hadisi iyidir, sağlamdır), mahalluhu's-sıdk محله الصدق (yeri doğru sözlülerin arasındadır, doğru sözlü denebilir), Şeyhun شيخ (hocadır), hasenü'l-hadîs حسن الحديث (hadisi iyidir), şeyhun vasatun وسط شيخ (orta halli bir râvîdir), sadûkun inşallah ان شاء صدوق (inşallah doğru sözlüdür), sâlihu'l-hadîs صالح الحديث ve suveylîh صويلح (hadisi kuvvetlidir).

Bu mertebelerin ilk ikisi ihticâc; son ikisi de i'tibâr ifade etmektedir.⁴¹

40 Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Mizânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, Mukaddime

41 Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, Mukaddime

Irâkî

a. Cerh Mertebeleri

1. Meretebe: Deccâl دجال (büyük yalancıdır), kezzâb كذاب (yalancının biridir), veddâ' وضاع (uydurmacıdır), yedau'l-hadîs يضع الحديث (hadis uydurur), yekzibu يضع حديثا (hadis uydurur), yedau hadisen يكدب (yalan söyler), yedau hadisen يكدب (yalan söyler).

2. Meretebe: Müttehemün bi'l-kizb بالكذب متهم (yalancılıkla itham edilmiştir), muttefekun alâ terkîh على تركه (ittifakla terkedilmiştir), müttehemün bi'l-vad' بالوضع متهم (hadis uydurmakla itham edilmiştir), sâkit ساقط (sakıttır) hâlik هالك (sakıttır??), seketû anhu سكتوا عنه (hakkında bir şey söylemediler), fihi nazar فيه نظر (durumu şüphelidir), metrûk متروك (hadisi terkedilir), leyse bi sika ليس بثقة (güvenilir değildir), zahibu'l-hadîs ذاهب الحديث (hadisi reddedilmiştir), terekûh تركوه (hadisini terkettiler), gayru sika غير ثقة (güvenilir değildir).

3. Meretebe: Rudde hadîsuh رد حديثه (hadisi reddedilmiştir), raddû hadîseh رددوا حديثه (hadisini reddettiler), merdûdu'l-hadîs مردود الحديث (hadisi reddedilmiştir), daîf cidden جد ضعيف (çok zayıf), vâhin bi merra واه بمرّة (büsbütün zayıf), tarahû hadîseh طرخوا حديثه (hadisini hiçe saydılar), matrûhu'l-hadîs مطروح الحديث (hadisi atılmıştır), irmi bih إرم به (at gitsin), leyse bi şey' ليس بشيء (bir para etmez), lâ şey' لا شيء ve lâ yüsâvî şey'en لا يساوي شيئاً (bir para etmez).

4. Meretebe: Leyse bi şey' ليس بشيء (bir şey değildir), daafûh ضعفوه (zayıf olduğunu söylediler), daîfun vâhin واه ضعيف (çok zayıf), münkerü'l-hadîs منكر الحديث (makbul olmayan hadis rivayet eder), daîfun ضعيف (zayıftır), lâ yuhteccu bihî لا يحتج به (hadisi delil olmaz), muzdaribu'l-hadîs مضطرب الحديث (hadisinde uyumsuzluk vardır) ve hadîsuhû münker حديثه منكر (hadisi reddedilmiştir).

5. Meretebe: Yudaafu يضعف (zayıf olduğu söylenir), fi hadîsîhî da'fun في حديثه (kendisinde az zayıflık vardır), fihi da'fun فيه ضعف (kendisinde az zayıflık vardır), kad duife قد ضعف (zayıf olduğu söylenmiştir), leyse bi'l-kaviyy ليس بالكافي (hadisi delil değildir), leyse bi hucce بحجة (hadisi delil değildir), leyse bi zâke ليس بذاك (o aradığın gibi kuvvetli değildir), yu'raf و يعرف (hakkında tenkit vardır), tüküllime fih تكلم فيه (tenkit edilmiştir), leyyinün لين (gevşektir),

seyyiü'l-hıfz سيء الحفظ (hafızası iyi değildir), la yuhteccu bih لا يحتج به (hadisi delil olmaz), sadûkun lakinnehu gayra hucce صدوق لكنه غير حجة (sadûktur fakat hadisi delil değildir) leyse bi'l-metîn ليس بالمتين (sağlam değildir), leyse bi umde ليس بعمدة (güvenilir değildir), leyse bi'l-merdiyy ليس بالمرضي (makbul değildir), li'd-da'fi ma hüve للضعف ما هو (zayıflıktan uzak değildir), fihi hulf فيه خلف (hakkında ihtilaf vardır), taanû fihi طعنوا فيه (hakkında söz etmişlerdir), leyyinü'l-hadîs لين الحديث , mat'unun fihi مطعون فيه ve fihi lîn فيه لين (kendisinde az gevşeklik vardır).

Bu mertebelerden ilk üçü red; son ikisi ise i'tibâr ifade etmektedir.⁴²

b. Ta'dîl Mertebeleri

1. Mertebe: Sebtün Hucetün ثبت حجة (sağlamdır, hadisi delildir), sebtün hâfızun ثابت حافظ (sağlamdır, hadis hafızıdır), sikatün mutkinun ثقة متقن (güvenilir ve sağlamdır) ve sikatün sikatün ثقة ثقة (çok güvenilirdir).

2. Mertebe: Hakkında sikatün ثقة (güvenilir) lafzının kullanıldığı râvîler.

3. Mertebe: Sadûk صدوق (doğru sözlüdür), lâ be'se bih لا بأس به ve leyse bihî be's ليس به بأس (hadisinde bir sakınca yoktur), me'mûn مأمون (güvenilirdir), hıyâr خيار (iyidir).

4. Mertebe: Ceyyidu'l-hadîs جيد الحديث (hadisi iyidir, sağlamdır), mahalluhu's-sıdk محله الصدق (yeri doğru sözlülerin arasındır, doğru sözlü denebilir), şeyhun شيخ (hocadır), hasenü'l-hadîs حسن الحديث (hadisi iyidir), şeyhun vasatun وسط شيخ (orta halli bir râvîdir), sadûkun inşallah ان شاء الله (inşallah doğru sözlüdür), sâlihu'l-hadîs صالح الحديث ve suveylih صويلح (hadisi kuvvetlidir) ravev anhü روا عنه (hadisçiler ondan hadis almışlardır), ile's-sıdk ma hüve الى الصدق ما هو (sıdk mertebesinden uzak değildir), vasat وسط (orta halli), mukâribu'l-hadîs مقارب الحديث (hadisi sika râvîlerin hadisine yakındır), ercû ennehû leyse bihî be's أرجو انه ليس به بأس (umarım ki, hadisinde bir sakınca yoktur).

Bu mertebelerin ilk ikisi ihticâc; son ikisi ise i'tibâr ifade etmektedir.⁴³

42 Irâkî, Zeynüddin Abdurrahîm b. Hüseyin, *et-Takyîd ve'l-îzâh Şerhü Mukaddimetü İbni Salâh*, Dâru'l-Hadîs, Beyrut, 1984, I., s. 6

43 Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, I., s.6

İbn Hacer el-Askalânî

a. Cerh Mertebeleri

1. Mertebe: Ekzebu'n-nâs اكذب الناس (insanların en yalancısı), ileyhî'l-müntehâ fi'l-vad' الوضع في المنتهى (hadis uydurmada zirvededir), rüknü min erkânî'l-kizb الكذب ركن من اركان الكذب (yalancılığın elebaşısıdır), menbe'u'l-kizb منبع الكذب (yalan kaynağıdır), ma'denu'l-kizb معدن الكذب (yalan kaynağıdır), fülânun mimmen yedribu'l-misle bikizbihî بكذا به كذا (yalancılığı darb-ı mesel olmuştur), cirâbu'l-kizb جراب الكذب (yalan torbasıdır), kezzâbun cebelün كذاب جبل (büyük yalancısıdır), cebelün fi'l-kizb جبل في الكذب (büyük yalancısıdır) gibi lafzen veya manen mübalağaya delalet eden lafızlardır.

2. Mertebe: Deccâl دجال (büyük yalancısıdır), kezzâb كذاب (yalancının biridir), veddâ' وضاع (uydurmacıdır), yedau'l-hadîs يضع الحديث (hadis uydurur), effâk افك (iftiracıdır), yehteligu'l-hadîs يختلق الحديث, yüşebbicü'l-hadîs يشبع الحديث ve yefteilu'l-hadîs يفتعل الحديث (hadis uydurur), yezrifü يزرف (hadise ilavede bulunur), yezîdü يزيد في الرقم (hadise ilavede bulunur), vedaa hadisen وضع حديثا (hadis uydurdu), lehü belâyâ له بلايا (baş belası rivayetleri vardır).

3. Mertebe: Müttehemün bi'l-kizb متهم بالكذب (yalancılıkla itham edilmiştir), müttehemün bi'l-vad' متهم بالوضع (hadis uydurmakla itham edilmiştir), sâkit ساقط (sakıttır), hâlik هالك (sakıttır??), zâhibu'l-hadîs ذهب الحديث (hadisi sakıttır), Metrûku'l-hadîs متروك الحديث (hadisi terkedilmiştir), terekûh تركوه (hadisini terkettiler), mücme'un alâ terkîh جمع على تركه (terki üzerine icma vardır), hüve alâ yedey adlin هو على يدي عدل (mahvolmuştur).

4. Mertebe: Rudde hadîsuh رد حديثه (hadisi reddedilmiştir), daîf cidden ضعيف جد (çok zayıftır), vâhin bi merra واه بمررة (büsbütün zayıftır), tarahû مطروح الحديث (hadisini hiçe saydılar), matrûhu'l-hadîs مطروح الحديث (hadisi atılmıştır), irmi bih إرم به (at gitsin), leyse bi şeyء ليس بشيء (bir şey değildir), lâ yusâvî şey'en لا يساوي شيئاً (bir çekirdek bile etmez), lâ yusâvî fülüseyn لا يساوي فلسين (iki para etmez), lâ yusâvî be'raten لا يساوي بعة (bir tezek bile etmez).

5. Mertebe: Daafûh ضعفوه (zayıf olduğunu söylediler), lâ yuhteccu bihî لا يفتح به (hadisi delil olmaz), fulânun daîfun ضعيف فلان (falanca kişi zayıftır), münkeru'l-hadîs منكر الحديث, hadîsuhû münker حديثه منكر, lehû mâ yunker له مضطرب الحديث ما ينكر (hadisi reddedilmiştir), vâhin واه ve muzdaribu'l-hadîs مضطرب الحديث (hadisinde uyumsuzluk vardır).

6. Mertebe: Fîhi da'fun فيه ضعف (kendisinde az zayıflık vardır), leyse bi'l-kaviyy ليس بالقوى (kuvvetli değildir), leyse bi hucce ليس بحجة (hadisi delil değildir), leyse bi'l-metîn ليس بالمتين (sağlam değildir), leyse bi umde ليس بعمدة (güvenilir değildir), leyse bi'l-merdiyy ليس بالمرضي (makbul değildir), fihi hulf فيه خلف (hakkında ihtilaf vardır), taanû fih طعنوا فيه (hakkında söz etmişlerdir), ta'rif ve tünkir تعرف و تنكر (ma'rif ve münker hadis rivayet eder), fihi makâl فيه مقال (hakkında tenkit vardır), tüküllime fih تكلم فيه (tenkit edilmiştir).

Bu mertebelerin ilk dördü red için kullanılmış son iki mertebe ise i'tibâr ifade etmiştir.⁴⁴

b. Ta'dîl Mertebeleri

1. Mertebe: Evseku'n-nâs اوثق الناس (insanların en güveniliridir), esbetü'n-nâs اليه المنتهى في اثبت الناس (insanların en sağlamıdır), ileyhi'l-müntehâ fî's-tesebbüt (ondan daha sağlamı yoktur), men mislü fulân من مثل فلان (onun gibisi var mı), fulân lâ yüs'el anhü عنه لا يسأل عن فلان (fulan râvî nasıldır diye sorulmaz), lâ e'rifu lehû (dünyada onun bir benzerini tanımıyorum), fulânun esdeku men edraktü mine'l-beşer فلان اصدق من ادركت من البشر (insanlar arasında karşılaştığım en doğru sözlü râvîdir) gibi manen veya lafzen mübalağaya delalet eden lafızlar İbn Hacer'e göre ta'dîlin en yüksek mertebesidir.

2. Mertebe: sikatün sikatün ثقة ثقة (çok güvenilirdir), sebtün sebtün ثبت ثبت (çok sağlamdır), sikatün sebtün ثقة ثبت (güvenilirdir, sağlamdır), sikatün hucetün ثقة حجة (güvenilirdir, delil olarak kullanılabilir), sikatün hâfîzün ثقة حافظ (güvenilirdir, hafızdır), sebtün hucetün ثبت حجة (sağlamdır, delil olarak kullanılır), sikatün mutkinun ثقة متقن (güvenilirdir, sağlamdır), sikatün

44 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, I., s. 9-11

ثقة مامون صاحب حديث (güvenilirdir ve hadisi sağlamdır) gibi aynı veya farklı lafızların tekrarıyla oluşan lafızlar da ikinci derecede râvînin güvenilirliğine işaret eder.

3. Mertebe: Sikatün ثقة, sebtün ثبت, keennehû mushaf مصحف (mushaf gibi sağlamdır), hucce-tün حجة, mutkinun متقن, hâfizun adlun حافظ عدل (hadiste imamdır), mîzânün میزان (terazi gibi sağlamdır), gabbânün قبان (kantar gibi güvenilirdir), cihbizün جهبذ (hadis uzmanıdır), fârisu'l-hadîs فارس الحديث (hadiste maharetlidir) gibi tek başına kullanılan lafızlardır.

4. Mertebe: Sadûk صدوق (doğru sözlüdür), lâ be'se bih لا بأس به ve leyse bihî be'se بیس به (hadisinde bir sakınca yoktur), hıyâr خيار (iyidir), hıyâru'l-halk خيار الخلق (ahlak bakımından iyidir), hayyera خیر (çok iyidir).

5. Mertebe: Mahalluhu's-sıdk محله الصدق (yeri doğru sözlülerin arasındır, doğru sözlü denebilir), şeyhun شيخ (şeyhdır, hocadır), ile's-sıdk ما hüve الى الصدق ما هو (sıdk mertebesinden uzak değildir), mukâribu'l-hadîs مقارب الحديث (hadisi sika râvîlerin hadisine yakındır), ceyyidu'l-hadîs جيد الحديث (hadisi iyidir, sağlamdır), sadûk lehû evhâm اوهام صدوق له (yanlışları çok olan bir sadıktır), sadûk yehimü يهم صدوق (sadıktır ama yanılır), vasat وسط (orta hallidir), şeyhun vasatun وسط شيخ (orta halli bir şeyhdır).

6. Mertebe: Sadûk İnşallah ان شاء الله (inşallah doğru sözlüdür), sâlihu'l-hadîs صالح الحديث ve suveylîh صويلح (hadisi salihdir), ercû ennehû leyse bihî be'se أرجو انه ليس به (umarım ki, hadisinde bir sakınca yoktur), mâ e'lemü bihî be'sen ما اعلم به بأسا (kötülüğünü bilmiyorum), leyse bi be'id mine's-sevâb ليس ببعيد من الصواب (doğrudan uzak değildir), makbûl مقبول (kabul edilir), yurvâ hadîsuh يروي حديثه (hadisi rivayet edilebilir), yüktebü hadîsuh يكتب حديثه (hadisi itibar için yazılır), yu'teberü bih يعتبر به (hadisi ancak itibar için yazılır).

Bu mertebelerden ilk üçü ihticâc ifade ederken son üçü de i'tibâr için yazılabilen hadislerden sayılır.⁴⁵

Sehâvî

a. Cerh Mertebeleri

1. Mertebe: Ekzebu'n-nâs اكدب الناس (insanların en yalancısı), ileyhi'l-müntehâ fi'l-vad' الوضع في المنتهى (hadis uydurmda zirvededir), rüknü min erkâni'l-kizb ركن من اركان الكذب (yalancıların elebaşısıdır) gibi lafzen veya manen mübalağaya delalet eden lafızlardır.

2. Mertebe: Deccâl دجال (büyük yalancıdır), kezzâb كذاب (yalancının biridir), veddâ' وضاع (uydurmacıdır), yedau'l-hadîs يضع الحديث (hadis uydurur), veda'a hadisen وضع حديثا (hadis uydurdu).

3. Mertebe: Müttehemün bi'l-kizb متهم با الكذب (yalancılıkla itham edilmiştir), müttehemün bi'l-vad' متهم با الوضع (hadis uydurmakla itham edilmiştir), sâkıt ساقط (sakıttır), hâlik هالك (sakıttır), zâhibu'l-hadîs ذاهب الحديث (hadisi sakıttır), Metrûku'l-hadîs متروك الحديث (hadisi terkedilmiştir), terekûh تركوه (hadisini terkettiler), mücme'un alâ terkîh مجمع على تركه (terki üzerine icma vardır), hüve alâ yedeyy adlin عدل يدي (mahvolmuştur), seketû anh عنه سكوتوا (hakkında bir şey söylemediler), leyse bi sika ليس بثقة (güvenilir değildir), lâ yu'teberu bih لا يعتبر به (i'tibâr edilmez), lâ yu'teberu hadîseh لا يعتبر حديثه (hadisine i'tibar edilmez).

4. Mertebe: Rudde hadîsuh رد حديثه (hadisi reddedilmiştir), daîf cidden (çok zayıf), vâhin bi merra واه بمرة (büsbütün zayıf), tarahû hadîseh مطروح الحديث (hadisi hiçe saydılar), matrûhu'l-hadîs (hadisi atılmıştır), irmi bih به إرم (at gitsin), lâ yusâvî şey'en لا يساوي شيئاً (bir çekirdek bile etmez), lâ yusâvî fülüseyn لا يساوي فلسين (iki para etmez), lâ yüktebü فلان ردوا حديثه (hadisi yazılmaz), fülân raddû hadîseh (falanca'nın hadisini reddettiler), merdûdu'l-hadîs مردود الحديث (hadisi reddedilmiştir), lâ tehîllü rivayete anh لا تحل الرواية عنه (ondan rivayet etmek helal değildir), lâ tehîllü kitâbete hadîseh لا تحل كتابة حديثه (hadisinin yazılması helal değildir), muttarihu'l-hadîs مطروح الحديث (hadisi atılmıştır).

5. Mertebe: Daafûh ضعفوه (zayıf olduğunu söylediler), lâ yuhteccu bihî لا يحتج به (hadisi delil olmaz), fulânun daîfun ضعیف فلان (falanca kişi zayıftır), münkeru'l-hadîs منكر الحديث hadîsuhû münker له ما يunker (hadisi menker)

مضطرب الحديث (hadisi reddedilmiştir), واه muzdaribu'l-hadîs (hadisinde uyumsuzluk vardır).

6. Mertebe: fihi da'fun فيه ضعف (kendisinde az zayıflık vardır), leyse bi'l-kaviyy ليس بالقوى (kuvvetli değildir), leyse bi hucce ليس بحجة (hadisi delil değildir), leyse bi'l-metîn ليس بالمتين (sağlam değildir), leyse bi umde ليس بعمدة (güvenilir değildir), leyse bi'l-merdiyy ليس بالمرضي (makbul değildir), fihi hulf فيه حلف (hakkında ihtilaf vardır), taanû fih طعنوا فيه (hakkında söz etmişlerdir), ta'rif ve tunkir تعرف و تنكر (ma'ruf ve münker hadis rivayet eder), fihi makâl فيه مقال (hakkında tenkit vardır), tüküllime fih تكلم فيه (tenkit edilmiştir), daîf ضعیف (zayıf hadis rivayet eder), leyse bi me'mûn بمأمون (güvenilir değildir), li'd-da'fi mâ hüve ما هو للضعف (zayıf hadisleri vardır), met'ûnun فيه مطعون (ta'n edilmiş hadisleri vardır), seyyiu'l-hıfz سيء الحفظ (hafızası kötüdür), leyyinü'l-hadîs لين الحديث (hadisi zayıftır), fihi lîn فيه لين (zayıf hadisleri vardır), leyse yehmedûneh ليس يحمدهونه (onu övmüyorlar), leyse bi'l-hâfız بالحافظ (hâfız değildir), fihi nazar فيه نظر (hakkında görüşler vardır), seketû anh سكتوا عنه (hakkında sustular), leyse min cemmâli'l-mehâmil من جمال المحامل (sağlam ve güvenilir değildir).

Sehâvî'ye göre ilk dört mertebedeki râvîlerin rivayetleri hiçbir suretle yazılmaz ve terkedilir; son iki mertebedeki râvîlerin rivayetleri ise i'tibâr için yazılabilir.⁴⁶

b. Ta'dîl Mertebeleri

1. Mertebe: Evseku'n-nâs اوثق الناس (insanların en güveniliridir), esbetü'n-nâs اليه المنتهى في ائمتنا (insanların en sağlamıdır), ileyhi'l-müntehâ fi's-tesebbüt الثبوت (sağlamlığın zirvesindedir), lâ ehade esbete minhü منه لا احد اثبت منه (ondan daha sağlamı yoktur), men mislü fulân من مثل فلان (onun gibisi var mı?), fulân lâ yüs'el anhü عنه لا يسأل عنه فلان (fulan râvî nasıldır diye sorulmaz), lâ e'rifu lehü لا يعرفون له نظيرا في الدنيا (dünyada onun bir benzerini tanımıyorum), fülânun esdeku mine'l-beşer فلان اصدق من ادرکت (dünyada onun bir benzerini tanımıyorum), fülânun esdeku mine'l-beşer (insanlar arasında karşılaştığım en doğru sözlü râvîdir) gibi manen veya lafzen mübalağaya delalet eden lafızlar Sehâvî'ye göre ta'dilin en yüksek mertebesidir.

46 Sehâvî, Şemsüddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfıyyeti'l-Hadîs*, Dâru'l-Minhâc, Riyad, 2005, II.,s. 289-301

2. Mertebe: Sikatün sikatün ثقة ثقة (çok güvenilirdir), sebtün sebtün ثبت ثبت (çok sağlamdır), sikatün sebtün ثقة ثبت (güvenilirdir, sağlamdır), sikatün me'munun sebtün hucetün sahibu hadîsin صاحب حديث (güvenilirdir ve hadisi sağlamdır) gibi aynı veya farklı lafızların tekrarıyla oluşan lafızlar da ikinci derecede râvînin güvenilirliğine işaret eder.

3. Mertebe: Keennehû mushafun كانه مصحف (mushaf gibi sağlamdır), hucetün حجة , mutkinun متقن , hâfîzün adlün حافظ عدل , imâmün امام (hadiste imamdır), mîzânün ميزان (terazi gibi sağlamdır).

4. Mertebe: Sikatün ثقة, sebtün ثبت gibi tek başına kullanılan lafızlar Sehâvî'ye göre dördüncü mertebeye yer almaktadır.

5. Mertebe: Sadûk صدوق (doğru sözlüdür), lâ be'se bih لا بأس به ve leyse bihî be'se بیأس به (hadisinde bir sakınca yoktur), hıyâr خیيار (iyidir), hıyârû'l-halk خيار الخلق (ahlak bakımından iyidir), hayyera خیر (çok iyidir), mahalluhu's-sıdk محله الصدق (yeri doğru sözlülerin arasındır, doğru sözlü denebilir), şeyhun شیخ (şeyhdir, hocadır), ile's-sıdkی ما هو الى الصدق ما هو (sıdk mertebesinden uzak değildir), sadûk lehû evhâm صدوق له اوهام (yanlışları çok olan bir sadıktır), sadûk yehimü صدوق يهيم (sadıktır ama yanılır), vasat وسط (orta hallidir), şeyhun vasatun شیخ وسط (orta halli bir şeyhdir).

6. Mertebe: Mukârabu'l-hadîs مقارب الحديث (hadisi sika râvîlerin hadisine yakındır), sadûkun inşallah ان شاء الله صدوق (inşallah doğru sözlüdür), sâlihu'l-hadîs صالح الحديث ve suveylih صويلح (hadisi salihdir), ercû ennehû leyse bihî be'se أرجو انه ليس به بأس (umarım ki, hadisinde bir sakınca yoktur), mâ e'lemü bihî ما اعلم به بأسا (kötülüğünü bilmiyorum), leyse bi be'îd mine's-sevâb ليس يقبل من الصواب (doğrudan uzak değildir), makbûl مقبول (kabul edilir), yurvâ hadîsuh يروي حديثه (hadisi rivayet edilebilir), yüktebü hadîsuh يكتب حديثه (hadisi itibar için yazılır), yu'teberü bih يعتبر به (hadisi ancak itibar için yazılır) ceyyidu'l-hadîs جيد الحديث (hadisi iyidir, sağlamdır).

Sehâvî, ilk dört mertebedeki lafızlarla vasıflandırılan râvîlerin rivayetlerinin delil olarak kullanılabileceğini; son iki mertebedeki lafızlarla vasıflandırılan râvîlerin rivayetlerinin ise i'tibâr için yazılabileceğini belirtmiştir.⁴⁷

47 Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, II. s. 277-288; Lafızlar için ayrıca bkz.: Mustafa b. İsmail, *Şî-fâu'l-Alîl bi Elfâzi ve Gavâidi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1991

CERH-TA'DİL LAFIZLARI TABLOSU

LAFİZ	İBN EBİ HÂTİM	ZEHEBİ	IRAKİ	İBN HACER	SEHÂVİ	HÜKÜM
Ceyyidu'l Hadîs جيد الحديث		Ta'dil 4	Ta'dil 4	Ta'dil 5	Ta'dil 6	İ'tibâr
Cirâbu'l Kizb جراب الكذب				Cerh 1		Red
Daafûhu ضعفوه		Cerh 4	Cerh 4	Cerh 5	Cerh 5	İ'tibâr
Daîf ضعيف		Cerh 5	Cerh 4	Cerh 5	Cerh 5	İ'tibâr
Daîf Cidden ضعيف جد		Cerh 4	Cerh 3	Cerh 4	Cerh 4	Red
Daîf Vâhin ضعيف واه		Cerh 4	Cerh 4			İ'tibâr
Daîfu'l Hadîs ضعيف الحديث	Cerh 3	Cerh 5				İ'tibâr
Deccâl دجال		Cerh 1	Cerh 1	Cerh 2	Cerh 2	Red
Duife ضعف			Cerh 5		Cerh 6	İ'tibâr
Effâk افاك				Cerh 2		Red
Ekzebu'n Nâs اكذب الناس				Cerh 1	Cerh 1	Red
Ercû Ennehü Leyse Bihi Be's أرجو انه ليس به بأس			Ta'dil 4	Ta'dil 6	Ta'dil 6	İ'tibâr
Esbetu'n Nâs اثبت الناس				Ta'dil 1	Ta'dil 1	İhticâc
Esdeku men Edraktü Mine'l Beşer اصدق من ادركت من البشر				Ta'dil 1	Ta'dil 1	İhticâc
Evseku'n Nâs اوثق الناس				Ta'dil 1	Ta'dil 1	İhticâc
Fî hadîsîhi da'fun في حديثه ضعف		Cerh 5	Cerh 5			İ'tibâr
Fîhi Da'fun فيه ضعف		Cerh 5	Cerh 5	Cerh 6	Cerh 6	İ'tibâr
Fîhi Hulf فيه خاف			Cerh 5	Cerh 6	Cerh 6	İ'tibâr
Fîhi Lîn فيه لين			Cerh 5		Cerh 6	İ'tibâr
Fîhi Makâl فيه مقال		Cerh 5	Cerh 5	Cerh 6	Cerh 6	İ'tibâr
Fîhi Nazar فيه نظر		Cerh 3	Cerh 2		Cerh 6	İ'tibâr ve Red

Gayru Sika غير ثقة			Cerh 2			Red
Hadîsuhû Münker حديثه منكر			Cerh 4	Cerh 5	Cerh 5	İ'tibâr
Hâfizun Adlun حافظ عدل				Ta'dil 3	Ta'dil 3	İhticâc
Hâlik هالك		Cerh 3	Cerh 2	Cerh 3	Cerh 3	Red
Hasenü'l Hadîs حسن الحديث		Ta'dil 4	Ta'dil 4		Ta'dil	İ'tibâr
Hıyâr خيار			Ta'dil 3	Ta'dil 4	Ta'dil 5	İ'tibâr
LAFIZ	İBN EBİ HÂTİM	ZEHEBÎ	IRAKÎ	İBN HACER	SEHÂVÎ	HÜKÛM
Hucetün حجة				Ta'dil 3	Ta'dil 3	İhticâc
Hüve alâ yede'yi'l Adl هو على يدي عدل				Cerh 3	Cerh 3	Red
Imâm امام				Ta'dil 3	Ta'dil 3	İhticâc
İle's Sidki ma Hüve الى الصدق ما هو			Ta'dil 4	Ta'dil 5	Ta'dil 5	İ'tibâr
İleyhi'l Müntehâ Fi'l Vaz' اليه المنتهى في الوضع				Cerh 1	Cerh 1	Red
İleyhi'l Müntehâ fi't Tesebbüt اليه المنتهى في التثبت				Ta'dil 1	Ta'dil 1	İhticâc
İrmi Bih إرم به			Cerh 3	Cerh 4	Cerh 4	Red
Kad Duife قد ضعف		Cerh 5	Cerh 5			İ'tibâr
Keennehû Mushaf كاته مصحف				Ta'dil 3	Ta'dil 3	İhticâc
Kezzâb كذاب	Cerh 4	Cerh 1	Cerh 1	Cerh 2	Cerh 2	Red
Lâ Be'se Bih لا بأس به	Ta'dil 2	Ta'dil 3	Ta'dil 3	Ta'dil 4	Ta'dil 5	İ'tibâr
Lâ E'rifu Lehû Nezîran fi'd dünyâ لا اعرف له نظيرا في الدنيا				Ta'dil 1	Ta'dil 1	İhticâc
Lâ Ehade Esbete Minhu لا احد اثبت منه				Ta'dil 1	Ta'dil 1	İhticâc
Lâ Şey'un لا شيء			Cerh 3			Red
Lâ Tehillu Rivayete Anh لا تحل الرواية عنه					Cerh 4	Red
Lâ Yu'teber Bih لا يعتبر به					Cerh 3	Red

Lâ yuhteccu bih لا يحتج به		Cerh 5	Cerh 5	Cerh 5	Cerh 5	İ'tibâr
Lâ Yus'el Anh لا يسأل عنه				Ta'dil 1	Ta'dil 1	İhticâc
Lâ Yüktebu Hadîsheu لا يكتب حديثه					Cerh 4	Red
Lâ Yüsâvî Şey'en لا يساوي شيئاً			Cerh 3	Cerh 4	Cerh 4	Red
Lehû Belâyâ له بلايا				Cerh 2		Red
Leyse bi Be'îd mine's Sevâb ليس بباعد من الصواب				Ta'dil 6	Ta'dil 6	İ'tibâr
Leyse bi Hucce ليس بحجة		Cerh 5	Cerh 5	Cerh 6	Cerh 6	İ'tibâr
Leyse bi Kaviyy ليس يقوى	Cerh 2	Cerh 5	Cerh 5	Cerh 6	Cerh 6	İ'tibâr
Leyse bi Sika ليس بثقة		Cerh 3	Cerh 2			Red
Leyse bi Şey' ليس بشيء		Cerh 4	Cerh 4	Cerh 4	Cerh 4	Red
Leyse bi Umde ليس بعمدة			Cerh 5	Cerh 6	Cerh 6	İ'tibâr
Leyse bi Zâke ليس بذاك		Cerh 5	Cerh 5			İ'tibâr
LAFIZ	İBN EBİ HÂTİM	ZEHEBÎ	IRAKÎ	İBN HACER	SEHÂVÎ	HÜKÛM
Leyse bi'l Merdiyy ليس بالمرضي			Cerh 5	Cerh 6	Cerh 6	İ'tibâr
Leyse bi'l Metîn ليس بالمتمين			Cerh 5	Cerh 6	Cerh 6	İ'tibâr
Leyse Bihî Be's ليس به بأس		Ta'dil 3	Ta'dil 3	Ta'dil 4	Ta'dil 5	İ'tibâr
Leyse min cemâli'l Mehâmil ليس من جمال المحامل					Cerh 6	İ'tibâr
Leyse Yehmedûneh ليس يحمده					Cerh 6	İ'tibâr
Leyyin لين			Cerh 5			İ'tibâr
Leyyinu'l Hadîs لين الحديث	Cerh 1		Cerh 5	Cerh 6	Cerh 6	İ'tibâr
Li'd Da'fi mâ Hüve للضعف ما هو			Cerh 5		Cerh 6	İ'tibâr
Mâ E'lemü Bihî Be'sen ما اعلم به بأسا				Ta'dil 6	Ta'dil 6	İ'tibâr
Mahalluhu's Sidk محله الصدق	Ta'dil 2	Ta'dil 4	Ta'dil 4	Ta'dil 4	Ta'dil 5	İ'tibâr

Makbûl مقبول				Ta'dil 6	Ta'dil 6	İ'tibâr
Matrûhu'l Hadîs مطروح الحديث			Cerh 3	Cerh 4		Red
Me'dinü'l Kizb معدن الكذب				Cerh 1	Cerh 1	Red
Me'mûn مأمون			Ta'dil 3		Ta'dil 5	İ'tibâr
Men Mislü Fulân من مثل فلان				Ta'dil 1	Ta'dil 1	İhticâc
Menbe'u'l Kizb منبع الكذب				Cerh 1	Cerh 1	Red
Merdûd مردود						
Merdûdu'l Hadîs مردود الحديث			Cerh 3		Cerh 4	Red
Met'ûnun Fih مطعون فيه			Cerh 5			İ'tibâr
Metrûk متروك		Cerh 3	Cerh 2		Cerh 3	Red
Metrûku'l Hadîs متروك الحديث	Cerh 4			Cerh 3	Cerh 3	Red
Mîzân ميزان				Ta'dil 3	Ta'dil 3	İhticâc
Mukâribu'l Hadîs مقارب الحديث			Ta'dil 4	Ta'dil 5	Ta'dil 6	İ'tibâr
Muttarahu'l Hadîs مطرح الحديث					Cerh 5	Red
Muttefekün alâ Terkih متفق على تركه		Cerh 2	Cerh 2			İ'tibâr
Muzdaribu'l Hadîs مضطرب الحديث			Cerh 4	Cerh 5	Cerh 5	İ'tibâr
Münkeru'l Hadîs منكر الحديث		Cerh 4	Cerh 4	Cerh 5	Cerh 5	İ'tibâr
LAFIZ	İBN EBİ HÂTİM	ZEHEBÎ	IRAKÎ	İBN HACER	SEHÂVÎ	HÜKÛM
Mütkmun متقن				Ta'dil 3	Ta'dil 3	İhticâc
Mütkmun Seb'tün متقن ثب	Ta'dil 1					İhticâc
Mütthem bi'l-vad' متهم بالوضع			Cerh 2	Cerh 3	Cerh 3	Red
Mütthem bil Kizb منكر الحديث		Cerh 2	Cerh 2	Cerh 3	Cerh 3	Red
Raddû Hadîshehu ردوا حديثه			Cerh 3		Cerh 4	Red

Rave'v Anhu رووا عنه			Ta'dil 4			İ'tibâr
Rudde Hadîsuhu رد حديثه			Cerh 3	Cerh 4	Cerh 4	Red
Rüknün min Erkânî'l kizb ركن من اركان الكذب				Cerh 1	Cerh 1	Red
Sadûk صدوق	Ta'dil 2	Ta'dil 3	Ta'dil 3	Ta'dil 4	Ta'dil 5	İhticâc ve İ'tibâr
Sadûk İnşallah صدوق ان شاء الله		Ta'dil 4	Ta'dil 4	Ta'dil 6	Ta'dil 6	İ'tibâr
Sadûk Lâkinnehû Gayra Hucce صدوق لکنه غیر حجة		Cerh 5	Cerh 5			Red
Sadûk Lehû Evhâm صدوق له اوهام				Ta'dil 5	Ta'dil 5	İ'tibâr
Sâkıt ساقط		Cerh 3	Cerh 2	Cerh 3	Cerh 3	Red
Sâlihu'l Hadîs صالح الحديث	Ta'dil 4	Ta'dil 4	Ta'dil 4	Ta'dil 6	Ta'dil 6	İ'tibâr
Sebtün ثبت				Ta'dil 3	Ta'dil 4	İhticâc
Sebtün Hâfizun ثبت حافظ		Ta'dil 1	Ta'dil 1			İhticâc
Sebtün Hucetün ثبت حجة		Ta'dil 1	Ta'dil 1	Ta'dil 2		İhticâc
Sebtün Sebtün ثبت ثبت				Ta'dil 2	Ta'dil 2	İhticâc
Seketû Anh سکتوا عنه		Cerh 3	Cerh 2		Cerh 6	Red
Seyyiu'l-Hıfz سیرء الحفظ		Cerh 5	Cerh 5		Cerh 6	İ'tibâr
Sika ثقة	Ta'dil 1	Ta'dil 2	Ta'dil 2	Ta'dil 3	Ta'dil 4	İhticâc
Sikatün Hâfizun ثقة حافظ				Ta'dil 2		İhticâc
Sikatün Mutkinün ثقة متقن		Ta'dil 1	Ta'dil 1	Ta'dil 2		İhticâc
Sikatün Sebtün ثقة ثبت				Ta'dil 2	Ta'dil 2	İhticâc
Sikatün Sikatün ثقة ثقة		Ta'dil 1	Ta'dil 1	Ta'dil 2	Ta'dil 2	İhticâc
Suveyliḥ صويح		Ta'dil 4	Ta'dil 4	Ta'dil 6	Ta'dil 6	İ'tibâr
Şeyhun شيخ	Ta'dil 3	Ta'dil 4	Ta'dil 4	Ta'dil 5	Ta'dil 5	İhticâc ve İ'tibâr
Şeyhun Vasatun شيخ وسط		Ta'dil 4	Ta'dil 4	Ta'dil 5	Ta'dil 5	İ'tibâr
LAFİZ	İBN EBİ HÂTİM	ZEHEBÎ	İRAKÎ	İBN HACER	SEHÂVÎ	HÜKÛM

Ta'anû Fihî طعنوا فيه			Cerh 5	Cerh 6	Cerh 6	İ'tibâr
Tarahû Hadîsehu طرحوا حديثه			Cerh 3	Cerh 4	Cerh 4	Red
Terekûhu تركوه			Cerh 2	Cerh 3	Cerh 3	Red
Tüküllime Fihî تكلم فيه		Cerh 5	Cerh 5		Cerh 6	İ'tibâr
Tünkîr ve Ta'rif تتكر و تتكر			Cerh 5	Cerh 6	Cerh 6	İ'tibâr
Vâhin واه		Cerh 4	Cerh 4	Cerh 5	Cerh 5	İ'tibâr
Vâhin bi Merra واه بمره		Cerh 4	Cerh 3	Cerh 4	Cerh 4	Red
Vasat وسط			Ta'dil 4	Ta'dil 5	Ta'dil 5	İ'tibâr
Veddâ' وضاع		Cerh 1	Cerh 1	Cerh 2	Cerh 2	Red
Yeda'u يضع					Cerh 2	Red
Yedau'l Hadîs يضع الحديث		Cerh 1	Cerh 1	Cerh 2	Cerh 2	Red
Yekzib يكذب			Cerh 1		Cerh 2	Red
Yu'raf ve Yünker يعرف و ينكر		Cerh 5	Cerh 5			İ'tibâr
Yu'teber Bihi يعتبر به				Ta'dil 6	Ta'dil 6	İ'tibâr
Yuda'afu يضعف		Cerh 5	Cerh 5			İ'tibâr
Yurvâ Hadîsuhu يروى حديثه				Ta'dil 6	Ta'dil 6	İ'tibâr
Yüktebü Hadîsuhu يكتب حديثه				Ta'dil 6	Ta'dil 6	İ'tibâr
Zâhib ذاهب			Cerh 2		Cerh 3	Red
Zâhibu'l Hadîs ذاهب الحديث	Cerh 4	Cerh 3	Cerh 2	Cerh 3	Cerh 3	Red

Değerlendirme ve Sonuç

Cerh-ta'dil mertebeleri İbn Ebî Hâtim tarafından dörderli taksime tabi tutulmuştur. Ondan sonra Zehebî cerh mertebelerine bir mertebe daha ilavede bulunarak sayısını beşe çıkarmıştır. Irâkî de aynı taksimi benimseyerek cerh mertebelerini beş olarak belirlemiştir. Bundan sonra en geniş taksimi ise İbn Hacer yapmıştır. O hem cerh hem de ta'dil mertebelerini altıya yükseltmiş ve her mertebeye delalet eden lafız sayılarını da oldukça genişletmiştir. Sehâvî de İbn Hacer'in taksimini olduğu gibi benimsemiş ancak bazı mertebelere lafızlar eklemiştir.

Genişletmeler esnasında bir önceki âlimin kullandığı bir lafzı ondan daha başka bir mertebede kullananlar olmuştur. Örneğin, İbn Ebî Hâtim sika lafzını ta'dil mertebelerinin ilkinde kullanırken, Zehebî ve Irâkî aynı lafzı ikinci mertebede, İbn Hacer üçüncü mertebede, Sehâvî ise dördüncü mertebede kullanmıştır. Bu, kanaatimizce, sonraları sika lafzından daha kuvvetli şekilde ta'dile delalet eden kelimelerin kullanılmaya başlamasından kaynaklanmaktadır. Nitekim İbn Ebî Hâtim evseku'n-nâs lafzını hiç kullanmazken, İbn Hacer ve Sehâvî bunu sika lafzından daha kuvvetli görmüşler ve ta'dilin birinci mertebesine yerleştirmişlerdir.

Mertebelerin sayısının ilerleyen zamanlarda artmasının nedeni kullanılan lafız sayısının artmasıdır. Öyle ki İbn Ebî Hâtim cerh ve ta'dil mertebelerini sıralarken sadece on üç, İbn Hacer ise yaklaşık yüz on lafız kullanmıştır. Dolayısıyla lafızların bu kadar artmasına bağlı olarak mertebe sayıları da artmış ve araya yeni mertebeler girmiştir. Örneğin İbn Hacer'in ta'dilin beşinci ve altıncı mertebesinde kullandığı lafızları Zehebî ve Irâkî dördüncü mertebede kullanmışlardır.

Yapılan araştırmalar neticesinde mertebelerin ilk ortaya çıkışından itibaren âlimler tarafından genişletilerek günümüze kadar geldiği görülmektedir. İlk defa cerh-ta'dil mertebelerini sayan İbn Ebî Hâtim'in kullandığı lafız sayısıyla, lafız ve mertebe taksimini en geniş şekilde yapan Sehâvî'nin kullandığı lafız sayısı arasında büyük farklar olduğu görülmüştür.

Cerh-ta'dil mertebelerinin kendi içinde bir gelişim süreci olmuş ve son olarak İbn Hacer'in yapmış olduğu hem cerh hem ta'dil için altılı taksime uyulmuştur. İbn Hacer'den sonra gelen Sehâvî, Suyutî gibi âlimler genel olarak İbn Hacer'in taksimini kabul etmişler ve bazıları bu mertebelere birkaç lafız ekleme yapmışlardır. Dolayısıyla İbn Hacer'den sonra bu mertebelerin son halini aldığı söylenebilir.

Kaynakça

- Aşıkkuşlu, Emin, Hadiste Rical Tenkidi, İFAV, İstanbul, 1997
- _____, ‘Cerh ve Ta’dil’, DİA 7. Cilt, İstanbul, 1993
- Çağrırcı, Mustafa, ‘Mürüvvet’, DİA, 32. Cilt, İstanbul, 2006
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbûrî, Ma’rifetü Ulûmi’l-Hadîs, thk.: Seyyid Hüseyin, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 1977,
- Hatîb, Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed Mehdî Ebû Bekr el-Hatîb el-Bağdâdî, el-Kifâye fî İlmî’r-Rivâye, Medine, ty.
- Hatipoğlu, Mehmet Said, “Hazreti Aişe’nin Hadis Tenkitçiliği”, A.Ü.İ.F.D., no: 117, s.59-74
- İrâkî, Zeynüddîn Abdurrahîm b. Hüseyin, et-Takyîd ve’l-îzâh Şerhü Mukaddimetü İbni Salâh, Dâru’l-Hadîs, Beyrut, 1984
- İbn Ebî Hâtîm, Ebu Muhammed Abdurrahman, Kitâbu’l-Cerh ve’t-Ta’dil, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Azî, Beyrut, 1952
- İbn Hacer, Ebu’l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, Tehzîbu’t-Tehzîb, Müessesetü’r-Risale, Beyrut
- _____, Nüzhetü’n-nazar fî tavzihi nuhbeti’l-fiker fî mustalahı ehli’l-eser, thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, Matbaatu Sefir, Riyâd, 2001
- İbn Hibbân, Ebû Hatîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, Sahîhu İbn Hibbân bi Tertîbi İbn Balabân, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1993
- İbn Receb, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Bağdadî el-Hanbelî, Şerhu İleli’t-Tirmizi, Daru’l-Maslah li’t-Tab’at ve’n-Nüşr, tarihsiz.
- İbnü’s-Salâh, Ebû Ömer Osman b. Abdurrahmân eş-Şehrîzûrî, Mukaddimetü İbn Salâh fî Ulûmi’l-Hadîs, Mektebetü’l-Fârâbî, Beyrut, 1984
- Keskin, Yusuf Ziya, ‘İbn Ebî Hâtîm ve el-Cerh ve Ta’dil’indeki Metodu’, H.Ü.İ.F.D., 2001, 7. Cilt, Sayı 1, s.5-29
- Koçyiğit, Talat, Hadis Istılahları, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara, 1980
- _____, Hadis Usulü, T.D.V.Y., Ankara, 2011
- Mustafa b. İsmail, Ebu’l-Hasen, Şifâu’l-Alîl bi Elfâzi ve Gavâidi’l-Cerh ve’t-Ta’dil, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1991

Özpınar, Ömer, 'Hadis ve Fıkıh Edebiyatında Ortak Bir Kavram: Mürûet', *S.Ü.İ.F.D.*, 32. Sayı 2011, s.107-142

Râmehurmuzî, Hasan b. Abdîrrahmân, el-Muhaddisu'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1983

Şehâvî, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman, Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs, Dâru'l-Minhâc, Riyad, 2005

Turhan, Halil İbrahim, "Cerh-Ta'dil İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, M.Ü.S.B.E., İstanbul, 2014

Uğur, Mücteba, Hadis Terimleri Sözlüğü, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995